

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Василь Пуцко

ЦЕРКОВНІ

СТАРОЖИТНОСТІ ЧЕРНІГІВЩИНИ ТА СУМЩИНИ

(До постановки проблеми)

Тисячоліття існування християнства на Чернігово-Сіверській землі полишило сліди не лише в її історії та живій церковній традиції, але й у писемних джерелах та пам'ятках мистецтва. На території Чернігівської єпархії, історичні межі якої значно ширші від сучасних, збереглося чимало творів, що є яскравим свідченням благочестя багатьох поколінь й великого творчого натхнення тих, хто безпосередньо спричинився до зведення церков, написання ікон, виготовлення церковного начиння. Отже, варто осягнути цю велику спадщину якщо не в повному її обсязі, то хоча б вибірково, не чекаючи виходу з друку фахових студій, що мали б охопити усі відомі витвори культури.

Початок систематичного вивчення церковних старожитностей Чернігівщини пов'язаний з іменем видатного ієрарха — архієпископа Філарета Гумилевського (1859—1866). Упорядкований ним історико-статистичний опис Чернігівської єпархії назавжди залишиться невичерпним джерелом цінних відомостей про минуле цієї багатостраждальної землі¹. Новий поштовх для студій церковної старовини надав проведений 1908 року в Чернігові XIV Археологічний з'їзд, до участі в якому залучено було кращі наукові сили того часу². Нарешті, 1911 р. вийшло з друку цінне видання, присвячене 900-літтю Чернігівської єпархії, щедро ілюстроване знімками церковних споруд, святинь, портретів, гравюр, золотарських виробів, чимало яких загинуло в період brutального нищення будь-яких проявів духовності³. Тодішнє критика, до речі, вважала цю книгу зразковою і гідною наслідування⁴.

Виятково цінним виявився збірник, надрукований 1928 р. і присвячений Чернігову та Північному Лівобережжю, на сторінках якого вміщено розвідки про давні церкви й літургічне срібло⁵. Лише через багато років після того почали з'являтися перші оглядові начерки, що стосувалися, зокрема, чернігівської церковної старовини⁶. І вже зовсім недавно започатковано систематичне вивчення старожитностей Чернігова та його околиць, яке має позначитися на рівні дослідження як новознайдених, так і призабутих пам'яток⁷. Але згаданими виданнями, звичайно, аж ніяк не вичерпуються результати досліджень. Вони здебільшого розпорошені по численних часописах та збірниках, а деякі розвідки, на жаль, залишаються не опублікованими. Зокрема, тільки щойно було оприлюднено ґрунтовну студію В. Модзалевського і П. Савицького «Нариси мистецтва Старої України: Чернігів», написану на початку нашого століття, а праця С. Таранушенка «Іконографія українських іконостасів» ще й досі чекає на видавця⁸.

На Чернігово-Сіверській землі нині зафіксовано майже півтора десятка кам'яних церковних споруд XI—XIII ст., більша частина яких прикрашала стольне місто — Чернігів⁸. Спаський собор, побудований у другій чверті XI ст. (смерть його фундатора — князя Мстислава в 1036 р. дещо затримала спорудження), разом з Софійським собором у Києві належать до найдавніших церков Київської Русі. Його вивчення допомагає певною мірою з'ясувати генезу давньоруської церковної архітектури в цілому¹⁰. До того прислужилося вже кілька поколінь дослідників¹¹. Проте особливо помітним залишається науковий внесок М. Макаренка, котрий навіть за надто несприятливих умов розв'язав чимало важливих питань¹². Нині відомо, що первісний вигляд Спаського собору подекуди відрізнявся від сучасного: до східної його частини з півночі та півдня долучалися Покровська й Трьохсвятительська каплиці (ймовірно з'явилися в XII ст.), а там, де нині височіє південна вежа, була двоповерхова хрещальня. Первісно в соборі існували хори не лише в західній частині, але й у бічних навах (на дерев'яних балках), про що нині нагадують шість прикрашених орнаментальною різьбою шиферних плит парапету¹³. Стіни та склепіння вкривали фрески, з яких добре знане зображення св. Теклі¹⁴. Не виключено, що конха вівтарної апсиди мала мозаїчну композицію. Вівтар відокремлювала дерев'яна огорожа, за якою містився шиферний престол з киворієм та ситрон¹⁵. Шиферною була й підлога, котра в XII ст. у вівтарі замінила викладену з керамічних плиток. Такими були деякі особливості внутрішнього простору Спаського собору.

Іллінську церкву здебільшого датують вже XII ст., але була висловлена й думка про побудову споруди в 1070-х рр.¹⁶, себто незадовго до зведення шойно відкритої церкви-усипальниці з трьома апсидами¹⁷. На початку XII ст., ймовірно між 1115—1123 рр., князь Давид Святославич спорудив Борисоглібський собор, первісно щедро оздоблений подібно до Спаського собору, але від тієї пишноти в оформленні частково вцілів лише шиферний омфалій з мозаїчним набором¹⁸. Близько 1100 р. виростає велична споруда Успенського собору Єлецького монастиря (датують 1090 і 1100—1120 рр.), в нартексі котрого розташовано-го капличку з апсидою¹⁹. У 1174 р. побудовано Михайлівську церкву (знайдено її фундаменти)²⁰, а у 1186 р. князь Святослав Всеволодович був присутнім на освяченні спорудженої його коштом Благовіщенської церкви — великого триапсидного храму з галереями, мозаїчною та викладеною полив'яними плитками підлогою, кам'яним киворієм понад престолом.²¹ Новий архітектурний напрям початку XII ст. засвідчила П'ятницька церква з її вельми вишуканими пропорціями й оригінальною конструкцією завершення.²² Інтенсивне церковне будівництво на терені Чернігово-Сіверської землі близько 1200 р. засвідчують також кам'яні храми у Путівлі, Новгороді-Сіверському, Трубчевську, Вшжі. Численні дерев'яні споруди тієї доби, на жаль, не збереглися.

Пластичний декор чернігівських церков досить різноманітний. У Спаському соборі, наприклад, використано ранньосередньовічні мармурові колони та імпостні капітелі (очевидно, з херсонських Володимирових трофеїв), а також виконане грецькими майстрами різьблення по шиферу.²³ Зовсім іншого характеру білокам'яні різьблені капітелі Борисоглібського собору з їх дивовижними зооморфними мотивами, подекуди спорідненими зі скандинавськими.²⁴ Проте не виключено, що взірцями могли бути орнаментальні композиції, котрі прикрашали слов'яно-руські рукописи.²⁵

Від давніх стінописів збереглися у Чернігові в кращому випадку їхні фрагменти: у Спаському соборі, а також більші за розмірами, але дуже затерті в Успенському соборі Єлецького монастиря (XX ст.), досі належним чином не видані. Уламки тиньку із слідами живопису свідчать на користь наявності фресок у більшості згаданих храмів. На сьо-

годні більш суттєві залишки розпису Юр'ївської божиці, зведеної близько 1100 р. на околиці сучасного Остра, історично у далекому минулому пов'язаному з Переяславською землею.²⁶

На жаль, не вціліла жодна ікона, стосовно якої можна було б говорити про її чернігівське походження, але тут свого часу побував візантійський оригінал образу Богородиці Одигитрії, згодом перенесений до Смоленська. Не може бути мови про те, що пізніша ренесансна композиція ікони Богородиці Єлецької начебто відтворює взірець XI ст.: вона може лише досить віддалено нагадувати давній образ сидячої Одигитрії, колись такий улюблений на християнському Сході.²⁷

Невеличким, але винятково цікавим залишком церковного начиння XII ст. славнозвісні вщільські бронзові арки — деталі хороса, що останнім часом викликали так багато домислів.²⁸ Мабуть, на літургічне застосування була розрахована прикрашена карбованими зображеннями св. Миколи та шести святих воїнів срібна чаша, виготовлена грецьким майстром в середині XII ст. на замовлення квязя Святослава Ольговича, знайдена в 1985 р.²⁹ Бронзові хрести-енколпіони XI—XIII ст., зразки яких знайдено на Чернігово-Сіверській землі, були призначені для особистого вжитку так само, як і хрестики-тільники.

Історичне минуле Чернігівщини в цілому досить відоме, адже воно неодноразово привертало увагу поважних дослідників.³⁰ Проте, починаючи з другої чверті XIII ст., щодо церковного життя багато чого лишається незрозумілим, особливо від 1356 р., коли єпископ Нафанаїл та його наступники почали йменуватися Чернігівськими і Брянськими.³¹ Брак церковних споруд та творів мистецтва позбавляє можливості говорити про старовину XIV—XVI ст. Впродовж зазначеного періоду Сіверщина опиняється у складі то Литви, то Москви (1500 р.), то Польщі (1618 р.) аж до початку Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

Відродження церковного будівництва на Чернігівщині починається з репарації місцевих монастирів, які було вже встигли зайняти католицькі чернечі ордени. Проте їх діяльність полишила свої певні сліди, що надовго стають відчутними у розвитку наскрізь пройнятого західними впливами мистецтва українського барокко.

Навіть іконографія чудотворних ікон Богородиці, уславлених на Чернігівщині впродовж XVII—XVIII ст., виявляє свій родовід від католицьких джерел (Єлецька, Мишковська, Баликинська, Мохнатинська, Суразька, Дубовицька, Воргольська, Чубківська); інші ікони не відходять від принципів візантійської традиції, і серед них славнозвісна ікона Богородиці Іллівсько-Чернігівська, написана 1658 р. ієромонахом Геннадієм Дубенським. Моделями, відтворюваними в кам'яному будівництві, в цей період стають дерев'яні церкви, на диво вишукані і різноманітні.³² Яскравим прикладом може бути добре документована діяльність московської будівничої артілі на чолі з Матвієм Єфимовим, котра в 1690-х рр. звела кілька церков у Стародубі, Глухові та Глухівському Петропавлівському монастирі.³³ Нині існує лише глухівська Миколаївська церква, побудована в 1693—1695 рр., за формами надто подібна до тридільної дерев'яної, тоді як пластичний декор фасадів відбиває російські смаки. До того ж типу належала побудована у Стародубі коштом гетьмана І. Самойловича церква Іоанна Предтечі. Дещо іншого вигляду набув споруджений у другій половині XVII ст. Успенський собор у Новгороді-Сіверському, основні риси якого згодом відтворено у побудованій в 1715 р. Катерининській церкві в Чернігові. Рівночасно з цим (а подекуди й випереджаючи його) йде більш широке засвоєння досягнень європейського барокко, добре засвідчене у спорудженій архієпископом Лазарем Барановичем коштом полковника Василя Дуніна-

Борковського в 1677—1679 рр. Введенській трапезній церкві Троїцького монастиря в Чернігові. Якби не певні прикметні ознаки, можна було б прийняти за костюл побудований в 1679—1695 рр. архітектором І. Б. Зацером величний Троїцький собор у тому ж таки монастирі.^{33а} До речі, його зовнішній вигляд помітно змінений після пожежі 1731 р.

Зазначені церковні споруди вже припадають на добу гетьмана Івана Мазепи — щедрого фундатора, з іменем якого у Чернігові пов'язані спорудження колегіуму (1700—1702 рр.), надання іконостасу на Введенській церкві Троїцького монастиря, срібних царських врат для Борисоглібського собору (1702 р.), а також великих срібних шат для ікони Богородиці Іллінсько-Чернігівської.³⁴ Коштом гетьмана виготовлено також прикрашені за звичаєм його гербом срібні карбовані шати ікони Богородиці Дегтярівської.

Від зазначеної доби в Чернігові довго зберігалися два цікаві іконостаси. Один з них, встановлений в Успенському соборі Єлецького монастиря, був виконаний в 1669—1676 рр. заходами архимандрита Іоанкія Гаятовського, інший — наприкінці XVII ст., як сказано, оформлений гетьманом І. Мазепою Троїцькому монастирю. Обидва, вони важливі для розуміння шляхів розвитку українського барокового іконостасу на Наддніпрянщині. Наступний за часом виконання іконостас на Чернігівщині, датований початком XVIII ст., походив з Вознесенської церкви у Березні.³⁵ Важко сказати щось докладніше про загальний характер чернігівського іконопису цієї ж доби, бо надто бракує пам'яток, найдавніші з яких припадають переважно на середину XVIII ст., за винятком двох образів у ренесансовому оформленні.³⁶ Зате відомі архірейські портрети, починаючи з зображень архієпископів Лазаря Барановича та Феодосія Углицького. Помітно наближаються до картини зображення ікони Богородиці Єлецької на ялині понад церковними спорудами (XVII ст.), а також Богородиці Іллінсько-Чернігівської з планом і зображенням монастиря, де відтворено й первісний вигляд Троїцького собору (початок XVIII ст.).³⁷

Значно повніше репрезентовано історично пов'язане з Чернігівщиною образотворче літургичне гаптування, кращі й найдосконаліші за мистецьким рівнем виконання твори XVII—XVIII ст. мають стосунок до майстерні Вознесенського дівочого монастиря у Києві.³⁸ Чимало відомо також ювелірних виробів — предметів церковного начиння.³⁹ Вони надто неоднакові за своїм загальним характером, хоча здебільшого відчувається наслідування західних мистецьких традицій. І це зовсім не дивно, адже часом трапляються витвори з таврами іноземних майстрів, зокрема з Німеччини. Іноді потрапляли сюди друковані в Москві Євангелії, там же прикрашені накладними карбованими середником й наріжниками, котрі часто місцеві майстри вправно включали до виготовлених ними шат, які вкривали поверхню дошок обкладинки книги.

Окрему, своєрідну і вельми цікаву галузь церковної старовини Чернігівщини становлять стародруки XVII—XVIII ст., виготовлені у друкарнях Новгород-Сіверського та Чернігова.⁴⁰ Деякі з них прикрашені гравюрами.⁴¹

Зайве сподіватися завдяки визначенню основних типів церковних споруд XVII—XVIII ст. мати вичерпне уявлення про все, що можна знайти на Чернігівщині.⁴² А трапляються часом і однобання церкви, подібні до Благовіщенської в Седневі (1690 р.), здебільшого XVIII ст., Іллінської церкви-фортеці в Коропі (XVII—XVIII ст.), церкви в с. Полонки (XVIII ст.). Багатобання церкви прямокутного плану також досить різноманітні щодо вирішення фасадів, пропорцій, типу бань. Чимало своєрідного, нарешті, виявляють тетраконхи другої половини XVIII ст., а їх відомо понад десяток. Отже, церковне будівництво знало кілька основних типів з їх численними варіантами, кожен з котрих

знаходив своїх прихильників серед фундаторів та зодчих. З середини XVIII ст. розпочинається інтенсивна будівельна діяльність Розумовських, наслідком якої стали Трьохсвятительська церква-тетраконх у Лемешах, собори в Козельці та Почепі.⁴³ Вони пройняті духом петербурзького барокко, як, до речі, і встановлені в них пишні іконостаси, з іконами вирішеними мало не як звичайні світські галантні сцени. Причиною тому стало надто активне використання зразків італійських і французьких гравюр, тоді вельми популярних. Вони дуже помітно відрізняються від таких українських барокових ікон, як парні зображення мучениць з Кнотопи чи «Покров Богородиці» та «Старозавітна Трійця» з Успенського собору Новгород-Сіверського (XVIII ст.).

Своїм майже незалежним шляхом ішов тоді ж на Чернігівщині розвиток іконописного примітиву, хоча народні майстри, звичайно, користувалися зразками, запозиченими з фахового мистецтва. Тут переважають надто спрощені композиції, обмеженим залишається перелік сюжетів. Проте більшість таких витворів належить вже до XIX ст. Зажили популярності символічні теми, про що свідчать твори, які були колись у Чернігівському єпархіальному давньосховищі.

Досі не було згадано про дзвони. Відомо, що їх у другій половині XVII ст. відливали не лише у Чернігові, але й у Стародубі, Почепі, Ніжині, Новгороді-Сіверському. І навіть знані імена людвісарів. Деякі з них майстерно прикрашали свої витвори написами, віршами та образками. Особливо наприкінці XVII ст. уславилися глухівські майстри Балашевичі. Молодший з них Карпо виконав ряд художньо оформлених дзвонів для Думницького монастиря (1699 р.), для Предтеченської церкви в Стародубі та для Різдва-Богородицької церкви на Веригинському передмісті в Глухові (1700 р.). У Новгороді-Сіверському працював Іван Андрійович. У 1737 р. військовий людвісар Іван Горлякевич, що проживав у Глухові, відлив прикрашений рельєфними зображеннями дзвін для Вознесенської церкви в Коропі. Виготовляли в XVIII ст. також люстри для церковного вжитку, олов'яні дарохранильниці та інші предмети літургійного вжитку.⁴⁴

Остання третина XVIII ст. в церковному мистецтві Чернігівщини стає періодом помітної його денационалізації. Це можна відчутти вже в пластичному декорі стін Михайлівської церкви у Воронежі (1776 р.), прикрашеної гідними уваги сюжетними рельєфами. Побудований за проектом Дж. Кваренгі собор Спаського монастиря в Новгороді-Сіверському (1791—1796 рр.) замінив менший за розмірами старий, витриманий у традиціях українського барокко. Його зовнішній вигляд зберігся на гравюрі. По всій єпархії виникають охайні церковні споруди в стилі російського класицизму, а поряд з тим зазнає змін і внутрішній вигляд храмів, головне за рахунок іконостасів. Досить пригадати хоч би поставлені у давній Іллінській церкві в Чернігові, витриманий в стилі рококо (1774 р.), і у славнозвісному Спаському соборі, за проектом калузького архітектора А. Яснигіна (1794—1798 рр.). Нові смаки хутко позначилися на оформленні соборних храмів повітових міст, і лише сільські дерев'яні церкви продовжували зберігати все, що було успадковано від попередньої доби. Воно загинуло вже в пореволюційні часи.

Прикладом того, що заступило давно малярство по церквах Чернігівщини, можна вважати іконостас спорудженої в 1811 р. поміщиком Лашкевичем Покровської церкви села Романівки Мглинського повіту. Ікони впродовж 1814—1815 рр. написав відомий на той час художник В. Л. Боровиковський.⁴⁵ Такий академізм, очевидно, дедалі ставав усе більше до вподоби новим фундаторам, пройнятим духом олександрівських реформ. Саме він поступово відслонив те, що століттям пізніше стали означати як церковну старовину:

1. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873—1874. — Кн. 1—7. Див. також: Коваленко О. Б. Основні етапи розвитку церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині // 1000 років Чернігівської єпархії: Тези доповідей церковно-історичної конференції. — Чернігів, 1992. — С. 116—119; Його ж. Архієпископ Філарет (Гумілевський) і розвиток історичного краєзнавства на Україні // Релігійна традиція в духовному відродженні: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Полтава, 1992. — С. 117—118.
2. Коваленко А. Б. XIV Всероссийский археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» — К., 1990. — С. 123—128.
3. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории. — К., 1911.
4. Русский паломник. — 1912. — № 18. — С. 271—272.
5. Чернігів і Північне Лівобережжя (Огляди, розвідки, матеріали.) — К., 1928
6. Логвин Г. Н. По Україні (Стародавні мистецькі пам'ятки). — К., 1968; Його ж. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. — М., 1980 (2-е вид.).
7. Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». Тезисы докладов. — Чернигов, 1985, 1988, 1990; Проблемы археологии Южной Руси (Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» — К., 1990; Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. — Чернігів, 1992; Старожитності Південної Русі: Матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.». — Чернігів, 1993 та ін.
8. Модзалевский В. Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов: (Подготовка до друку і передмова О. Б. Коваленка) // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. — Чернігів, 1992. — С. 101—142; Інститут рукопису ЦНБ НАН України. — Ф. 278. — № 105.
9. Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. (Каталог памятников.) — Л., 1982 (САИ ЕИ-47). — С. 39—49 (№№ 55, 58—68); Його ж. Зодчество Древней Руси. — Л., 1986. — С. 21—22, 52—58, 114—119; Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в. / Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. — М., 1987. — С. 134—168. Див. також попередні спроби осмислення архітектурної спадщини давнього Чернігова: Лашкарев П. А. Церкви Чернігова і Новгорода-Северська // Труды XI Археологического съезда. — М., 1902. — Т. II. — С. 146—164; Айналов Д. Архитектура черниговских церквей // Труды XIV Археологического съезда. — М., 1909, Т. III. — С. 67; Горностаев Ф. // Там же. — С. 66; Лукомский Г. О происхождении форм древнерусского зодчества Чернигов. СПб., 1912; Петров Н. Черниговское церковное зодчество XI—XII вв. — Чернигов, 1915; Січянський В. Архітектура старокнязівської доби (X—XIII ст.). — Прага, 1926.
10. Див.: Асеев Ю. С. Спасский собор у Чернігові. — К., 1959; Логвин Г. Н. Спасский собор в Чернигове // История СССР. — 1969. — № 6. — С. 193—198; Комеч А. И. Спасо-Преображенский собор в Чернигове (К характеристике начального периода развития древнерусской архитектуры) // Древнерусское зодчество: Зарубежные связи. — М., 1975. — С. 9—26.
11. Пуцко В. Г. Черниговский Спас: результаты и перспективы изучения // 1000 років Чернігівської єпархії: Тези доповідей церковно-історичної конференції. — Чернігів, 1992. — С. 34—37.
12. Макаренко М. Чернігівський Спас: Археологічні досліді року 1923. — К., 1929; Його ж. Біля Чернігівського Спаса: Археологічні досліді року 1923 // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 169—183.
13. Пуцко В. Г. Черниговская каменная резьба XI в. // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». Тезисы докладов. — Чернигов, 1988. — С. 52—54.
14. Макаренко М. Найдавніша стінопис княжої України // Україна. — 1924. — Кн. 1—2. — С. 7—13.
15. Холостенко Н. В. Мощеница Спаса Черниговского // Культура средневековой Руси. — Л., 1974. — С. 199—202.
16. Асеев Ю. С., Логвин Г. Н. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. — К., 1959. — С. 30—43; Холостенко Н. В. Ильинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964—1965 годов // Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси. — М., 1972. — С. 88—103.

17. Коваленко В. П., Раппопорт П. А. Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце // Южная Русь и Византия: Сборник научных трудов. — К., 1991. — С. 142—157.
18. Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове // Советская археология. — 1967. — № 2. — С. 188—210.
19. Моргилевский І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 197—204; Холостенко Н. В. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове // Памятники культуры. — М., 1961. — Т. 3. — С. 51—67.
20. Беляев Л. А. Из истории зодчества древнего Чернигова // Проблемы истории СССР. — М., 1974. — Т. 4. — С. 3—18.
21. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // МИА. — 1949. — № 11. — С. 60—93.
22. Барановский П. Д. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР. — М.; Л., 1948. — С. 13—34; Холостенко Н. В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в Чернигове // Советская археология. — 1956. — Т. XXVI. — С. 271—292.
23. Холостенко Н. Открытие в Чернигове // Декоративное искусство СССР. — 1967. — № 5. — С. 19—20; Grabar A. Sculptures byzantines du Moyen Age (XIe — XVe siecle). — Paris, 1976 (Bibliothèque des Cahiers Archeologiques. — T. XII). — Т. II. — P. 85. — Pl. LX.
24. Холостенко Н. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси // Искусство. — 1951. № 3. — С. 84—91; Воробьева Е. В. Семантика и датировка черниговских капителей // Средневековая Русь. — М., 1976. — С. 175—183; Орлов Р. С. Белокаменная резьба древнерусского Чернигова // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 28—34.
25. Порівн.: Буслаев Ф. И. Сочинения. — Л., 1930. — Т. 3.
26. Макаренко М. Старгородська «божниця» та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 205—223.
27. Лазарев В. Н. Этюды по иконографии Богоматери // Византийская живопись. — М., 1971. — С. 299—313.
28. Порівн.: Уваров А. С. Древний храм на Вишжемском Городище // Сборник мелких трудов. — М., 1910. — Т. 1. — С. 386—388. — Табл. XXX; Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. — М., 1987. — С. 281—293.
29. Коваленко В. П. Новая чаша из Чернигова // XVIII Международный конгресс византинистов: Резюме сообщений. — М., 1991. — Ч. 1. — С. 598—599.
30. Див.: Голубовский П. В. История Северской земли. — К., 1881; Багалей Д. И. История Северской земли до половины XIV столетия. — К., 1882; Ярыгин Д. Былое Черниговской земли. — Чернигов, 1898; Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 101—117; Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокиязівських // Там само. — С. 118—146; Коваленко В. П. Чернігівська єпархія в X—XIII ст. // 1000 років Чернігівській єпархії. — С. 7—12.
31. Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. — СПб., 1877. — Стб. 509.
32. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — К., 1976; Адрюг А. К. Народні джерела мурованої архітектури Чернігова другої половини XVII — початку XVIII ст. // Народна творчість та етнографія. 2 — 1981. — № 3. — 63—68.
33. Пуцко В. Г. Московская строительная артель Матвея Ефимова на Украине // Строительство и архитектура. — 1981. — № 1. — С. 28—29.
- 33а) Адрюг А. К. Памятник архитектуры в Чернигове // Строительство и архитектура. — 1984. — № 3. — С. 32.
34. Пуцко В. Гетьман Іван Мазепа — меценат українського церковного мистецтва // Церковний календар, 1992. — Сянік: Видання Перемисько-Новосанцівської єпархії, 1992. — С. 152—170.
35. Жолтовський П. М. Український живопис XVII—XVIII ст. — К., 1976. — С. 52.
36. Труды XIV Археологического съезда в Чернигове, 1908. — Т. II. — С. 121 (№№ 1543, 1535). — Табл. XVII, XVIII.
37. Русская живопись XVII—XVIII веков: Каталог выставки. — Л., 1977. — С. 103 (з репродукцією).
38. Зайченко В. В. Гапті XVII—XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. — Чернігів, 1991.

39. Див.: Дроздов В. Датоване культове срібло XVII ст. в Чернігівському державному музеї // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 325—346; Петренко М. З. Українське золотарство XVI—XVIII ст. — К., 1970.

40. Клепиков С. А. Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674—1679 годов // Книга. — М., 1963. — Сб. 8; Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Всесоюзной Государственной библиотеки им. В. И. Ленина. — М., 1959. — Т. 3; II ж. Книгопечатание в Чернигове (1646—1818) // Проблемы источниковедения. — М., 1960. — Вып. VIII.

41. Клепиков С. А. Оформление книг, изданных новгород-северской типографией Л. Барановича в 1674—1679 гг. // Книга и графика. — М., 1972. — С. 146—151.

42. Див.: Цапенко М. Архитектура Лівобережної України XVII—XVIII століть. — М., 1967.

43. Горностаев Ф. Ф. Строительство графов Разумовских в Черниговщине // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове, 1908. — Т. П. — С. 167—196; Його ж. Дворцы и церкви Юга России. — М., 1914.

44. Див.: Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні. XIV—XVIII ст. — К., 1973.

45. Горностаев Ф. Ф. Иконостас кисти В. Л. Боровиковского // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове, 1908. — Т. П. — С. 213—218. — Табл. LXXI—LXXX.

